

ŠTÚDIE

ŠTEFAN OČOVSKÝ

VÝVOJ A FUNKCIE MIESTNYCH STREDÍSK NA SLOVENSKU

Štefan Očovský: The Development and Functions of Local Centres in Slovakia. Geogr. Čas., 34, 1982, 3; 2 maps, 4 tables, 33 refs.

The local centres have been established as the basic degree in the central places hierarchy by a decree of the government of the ČSSR. They have to ensure conditions for the population of the whole tributary area to be supplied, to use services and they have to grow into the cores of concentration of population growths. Their central functions are fulfilled mainly in rural areas, but besides villages also small towns belong to them. In the article, the development of the system of local centres is outlined, their functions (residential, service one) and relations to both administrative and territorial division are analysed as well as the trend of growth is explained (changes in population number within the period from 1960 to 1980). When the ascertained development trends confronted with the real development, topical tasks of the research of local centres from the geographical viewpoint are laid out.

Funkcie sídel sa v sídelnej geografii študujú z dvoch aspektov. Pri prvom sa vychádza z charakteru hospodárskej základne sídla, ktorá sa najčastejšie interpretuje pomocou ekonomickej štruktúry obyvateľstva, pri druhom aspekte sa hodnotí pozícia sídel v sídelnom systéme. V druhom prípade ide v podstate o strediskové funkcie sídel, resp. o ich postavenie v sústave centrálnych sídel.

Problematika centrálnych sídel v geografickej literatúre nie je nová a možno ju zaradiť ku klasickým sídelnogeografickým témam. Jej štúdiom je však stále aktuálne. Dôvody prámenia tak zo zdokonaľovania výskumných prostriedkov geografie, ktoré umožňujú centrálnu sídla hodnotiť z inovovaných geografických pozícií, ako aj zo zmien konkrétnych sústav centrálnych sídel, ich konfigurácie a hierarchického usporiadania, ktoré si vyžadujú nové vedecké zovšeobecnenia. Práve vývoj sústavy centrálnych sídel zaznamenal v posledných dvoch desaťročiach na Slovensku a v celej ČSSR podstatné zmeny. Okrem všeobecných dôsledkov socioekonomických premien ich podmienili aj procesy usmerňovania prestavby štruktúry osídlenia a riadenej urbanizácie. Tieto faktory viedli k vzniku špecifickej situácie v sústave centrálnych sídel, ktorá si vyžaduje aj detailnejšie sídelnogeografické vyhodnotenie.

Tento príspevok sa nezameriava na celý sídelný systém, ani na celú sústavu

centrálnych sídel. Z viacerých hierarchických stupňov centrálnych sídel sa pozornosť venuje iba centrálnym sídlam najnižšieho stupňa, ktoré sa v územno-plánovacej praxi nazývajú strediskami miestneho významu a skrátene ich možno označiť ako miestne strediská. Okrem vlastných miestnych stredísk sa zaoberá aj ich spádovými územiami a čiastočne aj strediskami hierarchicky vyššieho stupňa — strediskami obvodného významu a nestrediskovými sídlami.

Cieľom článku je načrtnúť vývoj sústavy miestnych stredísk a analyzovať funkcie miestnych stredísk v sídelnom systéme na Slovensku, ďalej objasniť trend rastu miestnych stredísk a konfrontovať reálny vývoj s plánovacími zámermi a napokon určiť aktuálne úlohy výskumu problematiky miestnych stredísk z geografického hľadiska.

MIESTNE STREDISKÁ AKO SÍDELNOGEOGRAFICKÝ PRŔBLÉM

V odbornej literatúre sa otázky miestnych stredísk riešia z dvoch základných aspektov. Prvým je vedeckopoznávaci aspekt, druhým praktickorealizačný aspekt. Prác s problematikou miestnych stredísk z prvého aspektu je značné množstvo a vyskytujú sa aj v geografickej literatúre. Naproti tomu druhý aspekt je zastúpený v ohraničenom počte publikácií, ktoré väčšinou buď zverejňujú územno-plánovacie zámery a zásady prestavby štruktúry osídlenia alebo o nich referujú, resp. ich hodnotia v urbanistickej literatúre. Z geografického hľadiska sa mu zatiaľ venovala iba okrajová pozornosť [2, 10, 32].

Podľa vedeckopoznávacieho aspektu možno v sídelnogeografickej literatúre vyčleniť pomerne rozsiahly súbor prác. Pri podrobnejšom štúdiu je účelné od nich oddeliť práce zamerané na miestne strediská v rámci riešenia všeobecnejších problémov centrálnych sídel a zaoberať sa len prácami venovanými špeciálne otázkam centrálnych sídel najnižšieho stupňa. Z nich osobitnú časť tvoria zahraničné práce [16, 18, 26, 30], ktoré riešia analogické otázky v podmienkach svojich krajín. Pritom väčšinou nejde o úradne určené strediskové sústavy osídlenia, ale o výsledky typizácie centrálnych funkcií sídel na základe komplexu geografických kritérií. Ich prínos sa môže prejavíť najmä v metodickom a tematickom rozšírení výskumov v našich podmienkach. Zvlášť podrobná je práca [30], ktorá rieši celý komplex otázok vidieckych stredísk a ich vzťah k sídelnému systému i k obsluhovanému priestoru.

Konštatovanie o malom zastúpení problematiky miestnych stredísk v geografickej literatúre potvrdzuje aj nízky počet prác, ktoré sa venujú miestnym strediskám ako prvku sídelného systému v ČSSR. Okrem už uvádzaných prác [2, 10, 32] sú to napr. práce [3, 8, 9]. V nich sa používajú úradne určené termíny a typy stredísk, ktoré sú rozpracované v súlade s rozvojom strediskovej sústavy osídlenia alebo mikroregionálnym členením územia. K tomuto druhu prác majú veľmi blízko urbanisticko-plánovacie štúdiá a nepublikované elaboráty.

V kontexte s geografickou terminológiou sú miestne strediská najnižším typom centrálnych sídel. Centrálna sídla sa však definujú ako sídla, ktorých funkcie zasahujú do okolitého územia, zahŕňajúceho najmenej jedno sídlo podriadené centrálnemu sídlu [1]. Táto podmienka v prípade stredísk miestneho významu nebýva vždy splnená. V niektorých oblastiach sú do kategórie miestnych stredísk zaradené aj dediny, mestečká alebo mestá, ktoré neroz-

prestierajú svoje spádové územia na okolité sídla a sú strediskami iba pre obyvateľstvo danej obce. V našich podmienkach treba preto strediská miestneho významu chápať ako istú kategóriu sídel, charakterizovanú jednotne určenou pozíciou v sídelnom systéme, pričom niektorým z nich môže chýbať znak strediskovosti pre iné sídla.

Z uvedeného konštatovania vyplýva, že strediská miestneho významu sú špecifickým druhom centrálnych sídel a nevyčleňujú sa presne v súlade s postupmi, ktoré sú zaužívané v sídelnogeografickej literatúre. Na ich špecifickosť vplýva aj skutočnosť, že nie sú sídlami v geografickom zmysle, ale tvoria ich základné územné jednotky — obce. Preto je odôvodnená aj ďalšia alternatíva ich pomenovania, strediskové obce, ktorá sa používa v literatúre i v praxi.

Úzky vzťah miestnych stredísk s administratívnym alebo územným členením sa prejavuje aj v iných štátoch. Často sa začínajú výskumy a oficiálne riešenia prestavby sídelnej siete práve v súvislosti s prípravami nového administratívneho členenia. V niektorých štátoch sa otázky miestnych stredísk riešia v rámci širšie koncipovaných zámerov organizácie priestoru, najmä však na princípoch socioekonomickej regionalizácie.

Z vedeckého i praktického hľadiska sa však terminologicky rozlišujú administratívne jednotky a centrá od rôzne definovaných miestnych stredísk a ich spádových území. Napríklad v Bulharsku sú to základné alebo miestne mikro-rajónne jadrá, v Poľsku ošrodki mikroregionów a ošrodki podstawowe, ktoré odpovedajú našim miestnym strediskám. V ZSSR je vo väčšine vidieckych priestorov sídelný systém zosúladený s organizačnou štruktúrou poľnohospodárskej veľkovýroby, takže funkcie miestnych stredísk plnia sídla správy poľnohospodárskych závodov. Formovanie sídelnej štruktúry v uvedených smeroch sa uplatňuje aj v ďalších štátoch. Vo väčšine z nich sa organizačne zabezpečuje od 60. rokov. V tomto období sa urobili prvé kroky v reštrukturalizácii osídlenia napr. v NDR (Zentraldörfern), Rakúsku (Hauptdörfern), Holandsku (centrumdorpen) a vo Francúzsku (centrálne dediny v tzv. secteurs ruraux).

Napriek mnohým spoločným črtám uvedených koncepcií tvorby miestnych stredísk pozorujeme v nich dve navzájom súvisiace odlišnosti. Prvá odlišnosť vyplýva z rozsahu pôsobenia koncepcie, ktorá sa môže vzťahovať na celý sídelný systém alebo iba na jeho časť (napr. len vidiecke sídla alebo len osídlenie istej oblasti). Druhá odlišnosť vyplýva z charakteru prestavby osídlenia, t. j. jej zamerania iba na vytváranie stredísk služieb alebo so širším zameraním na komplex socioekonomických problémov. Z hľadiska ČSSR možno ešte poukázať na tretiu odlišnosť, ktorá vyplýva zo stupňa organizačno-právneho zabezpečenia realizácie navrhutej strediskovej sústavy sídel.

Príklady zo zahraničnej praxe možno využiť aj na riešenie problému teritoriálneho rozsahu strediskových funkcií miestnych stredísk. Pri detailných výskumoch a v prípadoch, ktoré vyžadujú presnosť terminológie, možno miestne strediská rozčleniť na strediská s vymedzeným spádovým územím a na samostatné strediská. Dôvodom pre ponechanie termínového prvku stredisko v druhom prípade je skutočnosť, že aj tieto sídla si môžu formovať spádové územie (najmä zásluhou obchodnej vybavenosti), oficiálne spádové územie nemajú vyčlenené iba z aspektu istých služieb s územnou rajonizáciou (zdravotníctvo, školstvo), resp. z aspektu územnoplánovacích kritérií, ktoré sa uplatňujú pri delimitácii územia v danej strediskovej sústave.

Hierarchické usporiadanie sídelného systému sa formovalo až do konca 50. rokov ako prirodzený dôsledok pôsobenia zákonitostí diferenciacie sídel podľa ich centrálnych funkcií. V minulosti pritom prvoradá úloha patrila mestám a sídlam verejnosprávnych orgánov jednotlivých stupňov, ako aj koncentráciám zariadení obchodu i rôznych výrobných a nevýrobných zariadení. Od začiatku 60. rokov sa však pri vývoji strediskovej sústavy osídlenia uplatňuje nový faktor, ktorým je cieľavedomé usmerňovanie prestavby štruktúry osídlenia.

Štruktúra osídlenia v ČSSR a v SSR sa v sídelnogeografickej aj územnoplánovacej literatúre často označuje za neúmerne rozdrobenú a nevyhovujúcu pre plnenie úloh sídel v súčasnom spoločensko-hospodárskom rozvoji.

Štatistika územného alebo administratívneho členenia vykazuje pomerne rýchly trend koncentrácie, ktorý na niektorých územiach (v rámci pôsobnosti ONV) je mimoriadne výrazný a vedie k podstatnému zredukovaniu počtu obcí. Málokedy sa ním však mení aj vlastná štruktúra osídlenia, preto treba odlišovať reálnu zmenu štruktúry sídelnej siete od zmeny jej územnej organizácie. V súčasnej geografickej literatúre chýba bilancia počtu a rozmiestnenia sídel, takže všeobecne sa používajú údaje podľa obcí. Tento stav vedie aj k terminologickým problémom, a to vzhľadom na rozdielny význam termínu sídlo a obec. V predloženom príspevku sa preto pridáme terminológii, ktorá sa používa v oficiálnych vládných uzneseniach.

Procesy prestavby osídlenia sa uskutočňujú v celej ČSSR, pričom v národných republikách majú niektoré bezvýznamné odchýlky v spôsobe, resp. v čase realizácie. Na prestavbe siete sídel, zvlášť vidieckych, začalo sa intenzívnejšie pracovať od r. 1960. Závažným dokumentom bolo uznesenie vlády ČSSR z 29. 10. 1962, č. 1024, ktorým boli schválené Úlohy vo výstavbe vidieckych socialistických sídlisk. Pri jeho realizácii sa vypracovali schémy siete sídel, ktoré mali v rámci celkovej koncepcie sídelnej štruktúry slúžiť najmä usmerňovaniu bytovej výstavby a investícií do občianskej vybavenosti.

Zdokonalenie týchto krátkodobých zámerov a ich podstatné vecné rozšírenie i zosúladenie s celým komplexom faktorov ovplyvňujúcich organizácie osídlenia, ktorá sa začala spracúvať na základe vládneho uznesenia č. 100 z 10. 4. 1967. Pre realizáciu tejto úlohy ústredné plánovacie inštitúcie pripravili pokyny, podľa ktorých KNV vypracovali predbežný návrh dlhodobého vývoja osídlenia v krajoch. Výsledky a skúsenosti z celého priebehu prestavby zhrnulo uznesenie vlády SSR z 5. 1. 1972, č. 1 k návrhu dlhodobého vývoja osídlenia SSR. V jeho prílohách sa uvádzajú vybrané sídla so strediskovou funkciou (centrá ekonomicko-plánovacích oblastí, strediská obvodného významu, strediská miestneho významu), ako aj zásady pre realizáciu dlhodobého vývoja osídlenia v SSR.

Výber sídel miestneho významu navrhli a schválili rady KNV v súlade s pokynmi Slovenskej plánovacej komisie r. 1972. Celkove sa na Slovensku schválilo 77 sídel obvodného významu a 624 sídel miestneho významu. Zároveň sa r. 1972 rozčlenili nestrediskové sídla na dve skupiny. Prvú skupinu tvorili nestrediskové sídla vyššieho významu, druhú skupinu ostatné nestrediskové sídla.

Uvedenú sústavu stredísk v zásade rešpektovali aj dokumenty, ktoré súviseli s usmerňovaním vývoja urbanizácie.

V ČSSR sa teda utvorila špecifická situácia, keď hierarchické usporiadanie sídelného systému sa stanovilo úradnými dokumentmi. Pritom je dôležité, že za strediskové sídla sa nevyberali iba sídla, ktoré už majú sformované výraznejšie strediskové funkcie, ale do tejto kategórie sa určili aj také sídla, kde strediskové funkcie bude potrebné iba utvoriť alebo podstatne posilniť. Okrem tohto aspektu, pôsobiaceho na dotváranie sídelného systému, treba čoraz viac brať do úvahy aj dôsledky dlhodobého pôsobenia koncepcií prestavby sídelnej siete a riadenej urbanizácie. Z tohto dôvodu sa v súčasnosti už geografické štúdium osídlenia nemôže izolovať od zmien, ktoré vyvolalo cieľavedomé usmerňovanie jeho vývoja. Schválená hierarchická sústava osídlenia sa čoraz viac začína prejavovať ako objektívne sa formujúci prvok krajiny, preto najmä štúdiám problematiky strediskových funkcií musí vychádzať aj zo stanovených kategórií sídel. Táto požiadavka je zvlášť dôležitá v prácach s prognostickým akcentom alebo s aplikáčnym zameraním. Podobne sa musí prihliadať na vymedzené spádové obvody jednotlivých hierarchických úrovní aj pri delimitácii teritória z ekonomickogeografického aspektu, pretože tieto obvody ovplyvňujú reálne sa formujúcu nodálnu štruktúru územia SSR.

Miestne strediská sa v územnoplánovacích dokumentoch charakterizujú ako najnižší strediskový stupeň v sústave osídlenia, ktorý má zabezpečovať obyvateľstvu celého spádového územia jeho základné osobné a spoločenské potreby. Pri vymedzovaní ich spádových území sa prihliada na optimálnu dostupnosť strediska zo všetkých sídel spádového územia. Kvalita vybavenia strediskových sídel má odpovedať stanovenému štandardu vzhľadom na druhy zariadení a počet obyvateľov spádového územia vzhľadom na kapacitu zariadení. Orientačne by sa veľkosť celého spádového obvodu sídel miestneho významu mala pohybovať okolo 3000 obyvateľov (minimálne 1500 obyvateľov).

Závažnú skupinu tvoria sídla, ktorým nebola priradená stredisková funkcia. Z nich do kategórie nestrediskových sídel vyššieho významu patria sídla s trvalou poľnohospodárskou, výrobnou, ubytovacou, kúpeľnou alebo rekreačnou a kultúrnohistorickou funkciou. K ostatným nestrediskovým sídlam patria tie, ktoré nemajú a ani sa pri nich nepredpokladá hospodársky význam. Z nich zvláštnu skupinu tvoria sídla určené na likvidáciu, najmä z dôvodov výstavby vodných diel, priemyslu a pod. Niektoré dopravne odľahlé sídla v atraktívnom horskom prostredí majú stratif doterajšiu funkciu a zmenia sa na lokality cestovného ruchu, pričom sa ich bytový fond využije na ubytovanie návštevníkov. Pri väčšine ostatných nestrediskových sídel sa predpokladá podstatná redukcia počtu obyvateľov a iba doplnkový význam v poľnohospodárskych aktivitách.

Vymedzené kategórie sídel, podobne ako celá sídelná sieť a sídelný systém, sú silne dynamickým javom. Konkrétne realizácia modelu strediskovej sústavy priniesla niekoľko problémov, ktoré sa riešili korekciami schváleného zámeru. Okrem podnetov, vyplývajúcich z prirodzeného vývoja sídelnej štruktúry, pôsobili aj dôvody podmienené nevyhnutnosťou racionalizácie a zdokonalenia stanoveného modelu. V niektorých územiach sa museli zohľadniť aj dôsledky zmien v hospodárskej základni, vyvolané najmä výraznejšími investíciami do výrobných odvetví, ako aj vplyvy zmien administratívneho členenia.

Z uvedených a ďalších dôvodov sa stanovená schéma strediskovej sústavy osídlenia postupne koriguje. Zmeny sa prejavujú tak v sieti miestnych stredísk, ako aj na hraniciach ich spádových obvodov. Ojedinelé zmeny prebiehajú aj na hraniciach spádových obvodov stredísk obvodného významu a v začlenení ne-

strediskových sídel do skupín. Podstatné však je, že ide o čiastkové zmeny. Najmä princípy usmerňovania rozvoja modelu strediskových sídel zostávajú stabilné, resp. menia sa iba v intenciách jeho zdokonaľovania.

Zmeny miestnych stredísk si zasluhujú zvláštnu pozornosť aj pri geografických výskumoch. Tie, ktoré stratili strediskovú funkciu, vo svojom okolí sú potenciálnymi miestnymi strediskami, zatiaľ čo nové strediská ešte väčšinou nemajú primeranú sieť zariadení služieb, ktorá by bola adekvátna ich postaveniu v strediskovej sústave osídlenia.

FUNKCIE MIESTNYCH STREDÍSK V SÍDELNOM SYSTÉME

Z vymedzenia termínu miestne stredisko vyplýva, že v našich podmienkach ho musíme stotožniť so schválenými sídlami miestneho významu. V súlade s teóriou centrálnych sídel funkciu miestnych stredísk plnia aj sídla obvodného významu, pričom práve tieto majú často rozsiahle spádové územie na úrovni strediskových funkcií pre okolité, pridružené obce. Ako miestne strediská sa však uvažujú sídla obvodného významu iba vtedy, ak sa analyzuje mikroregionálna štruktúra určitého územia, t. j. ak sa berú do úvahy ako strediská spádových obvodov najnižšieho stupňa. Pri hodnotení strediskovej sústavy osídlenia treba teda odlišovať, či sa uvažujú len sídla miestneho významu alebo všetky sídla, ktoré plnia úlohu stredísk miestneho významu.

Funkcie miestnych stredísk možno hodnotiť z viacerých aspektov. Z nich k hlavným (v súlade s oficiálne stanovenými úlohami) patrí ich hodnotenie ako miest koncentrácie bývania, služieb a výroby v rámci vyčlenených spádových obvodov. Závažný je aj aspekt územnej organizácie a pozície v štruktúre osídlenia.

Z hľadiska typov sídel miestne strediská patria do dvoch skupín. Prvou skupinou sú mestá, druhou skupinou vidiecke obce. Typizácia obcí, resp. sídel na mestské a nemestské u nás nie je jednotná. Východiskom je štatút mestského národného výboru. Roku 1981 jestvovalo na Slovensku 123 obcí s MsNV. Z nich plnilo 46 iba funkciu sídel miestneho významu. Z väčších miest to boli napr. Handlová, Detva, Kysucké Nové Mesto, Nová Dubnica, Šurany, Kolárovo a iné. Prítom viaceré z nich sú jednoznačne strediskami nadmiestneho významu, hoci ich počet obyvateľov je relatívne nízky. Typickými príkladmi sú Kysucké Nové Mesto, Šurany, Vrāble, Fiľakovo, Kremnica, Giraltovce, Stropkov, Spišská Stará Ves a iné. Všeobecne možno konštatovať, že mestá plnia podružné funkcie stredísk obvodného významu. Iba niektoré z nich (Nová Dubnica, Nováky, Prakovce a pod.) majú teritoriálny dosah svojich funkcií nevýrazne vyvinutý.

Čiastočne odlišná skupina miest sa stanovila pre potreby spracovania výsledkov sčítania ľudu z r. 1980. Z celkového počtu 146 miest tejto skupiny 66 miest plní iba funkciu sídel miestneho významu, čiže oficiálne sú vybrané len za miestne strediská. Tri mestá (Bojnice, Modrý Kameň, Tatranská Lomnica) sú iba pridruženými sídlami. Táto skutočnosť výrazne prispieva k značnej diferencovanosti sídel miestneho významu, odlišujúcich sa nielen veľkosťou, ale aj funkciami a typologickými znakmi.

Druhý aspekt hodnotenia pozície miestnych stredísk v štruktúre osídlenia vyplýva z ich rozmiestnenia a vzťahu k spádovým územiám. V podstate ide o formálnu stránku strediskových funkcií miestnych stredísk, v ktorej možno

Tab. 1. Prehľad kategorizácie sídel (počet obcí)

Územie	Sídla obvodného významu	Sídla miestneho významu	Nestrediskové sídla	
			vyššieho významu	ostatné
Bratislava, hlav. m. SSR	1	—	—	—
Západoslovenský kraj	28	210	336	163
Stredoslovenský kraj	25	215	440	200
Východoslovenský kraj	23	182	608	300
SSR	77	607	1384	663

nájsť niekoľko spoločných črt, resp. v ktorej možno poukázať na špecifické prípady.

Podľa stavu z r. 1981 (tab. 1) bolo na Slovensku 684 obcí, ktoré plnili funkciu stredísk miestneho významu. Z nich časť (102 obcí) nemá žiadne pridrúžené obce. Dôvodom je väčšinou značný počet ich obyvateľov a charakter veľkostnej štruktúry i konfigurácie sídelnej siete v danom území. Príkladom sú najmä niektoré veľké obce na západnom Slovensku. Od tohto druhu miestnych stredísk treba odlišovať strediská, kde v spádovom území jestvujú ďalšie sídla, avšak sú už administratívne spojené so strediskom do jednej obce. Tento postup sa uplatnil tak v okolí miest, ako aj v niektorých okresoch. Pritom nemožno tvrdiť, že išlo o územia s najviac rozdrobenou štruktúrou osídlenia, resp. o sídla, ktoré už stavebne splynuli, ale prejavilo sa úsilie strediskovú sústavu osídlenia zjednotiť s územným a administratívnym členením. Niektoré spádové obvody zahŕňajú veľa obcí (tab. 2).

S počtom pridrúžených obcí úzko súvisí otázka veľkosti a hraníc spádových obvodov. Podobne ako v územnom členení sa uplatňuje princíp hierarchického usporiadania, pričom spádové obvody sídel obvodného významu sú celé rozdelené na spádové obvody sídel miestneho významu. V zásade sa ich hranice

Tab. 2. Štruktúra miestnych stredísk podľa počtu pridrúžených obcí

Územie	Počet stredísk so spádovým obvodom zahŕňajúcim				
	žiadnu pridrúženú obec	1—2 pridrú- žené obce	3—5 pridrú- žených obcí	6—9 pridrú- žených obcí	10 a viac pridrúže- ných obcí
Bratislava, hlav. mesto SSR	1	—	—	—	—
Západoslovenský kraj	43	116	68	9	2
Stredoslovenský kraj	56	81	67	23	13
Východoslovenský kraj	6	58	84	40	17
SSR	106	255	219	72	32

prispôsobujú administratívnym hraniciam. Hranice okresov sa nerešpektujú iba na niektorých úsekoch hraníc spádových obvodov sídel obvodného významu [Malacky, Senec, Myjava, Košice], ale dodržia sa pri spádových obvodoch sídel miestneho významu. V poslednom prípade sa rešpektujú aj hranice obcí.

Z geografického hľadiska treba poukázať na niektoré problémové situácie, ktoré súvisia s nadmernou veľkosťou istých spádových území. V nich sú stažené podmienky pre využívanie zariadení služieb obyvateľstvom periférnych pridružených obcí, pričom časť z nich tvoria nestrediskové sídla vyššieho významu, v ktorých sa nepredpokladá výraznejší úbytok obyvateľov. Avšak vzhľadom na dlhodobosť procesu reštrukturalizácie osídlenia si vyžadujú pozornosť aj ostatné nestrediskové sídla vzhľadom na dostupnosť štandardizovaných zariadení pre ich obyvateľov. Periférne obce dopravne odľahlé od strediska sa vyskytujú najmä v spádových obvodoch väčších miest [Nitra, Banská Bystrica, Bardejov, Poprad, Michalovce a pod.]. Ešte nepriaznivejšia situácia je v spádových obvodoch, ktorých strediskom sú malé sídla s relatívne jednoduchou štruktúrou zariadení služieb. Z nich nadmerne dopravne odľahlé pridružené obce majú napr. Bzovík, Žarnovica, Plešivec, Stakčín, Spišské Podhradie, Hanušovce nad Topľou a iné. Podobným príkladom treba venovať prvoradú pozornosť pri úvahách o rekonštrukcii strediskovej sústavy osídlenia.

Osobitnú skupinu tvoria obce, ktoré majú štatút sídel miestneho významu, avšak pritom sú začlenené do spádového obvodu iného miestneho strediska. Sú to vlastne podružné miestne strediská, ktoré pomáhajú plniť v danom obvode časť strediskových funkcií, avšak svoj štatút získali predovšetkým vďaka vysokému počtu obyvateľov a jemu odpovedajúcej úrovni vybavenosti zariadeniami služieb. Takéto dvojice stredísk sa utvorili najmä v Stredoslovenskom kraji, napr. Ladce—Beluša, Staškov—Olešná, Trenčianske Teplice—Dubová, Veľký Blh—Teplý Vrch a iné. Z ostatného územia k nim patria dvojice Čierny Brod—Mostová a Vlčany—Neded.

Okrem všeobecných znakov je pri funkčnom hodnotení miestnych stredísk dôležité zamerať sa na ich úlohu ako miest koncentrácie zariadení služieb. Práve zariadenia občianskej vybavenosti sú jedným z typických faktorov, ktoré určujú výber a úlohu miestnych stredísk v sídelnom systéme a zabezpečujú jednu z podstatných funkcií miestnych stredísk v ich spádovom území.

Na rozdiel od všeobecne zameraného štúdia centrálnych sídel, kde je prvoradým cieľom zistiť miesta koncentrácie zariadení služieb a podľa určitých kritérií stanoviť ich typy, resp. hierarchické rády, v prípade miestnych stredísk sa dá postupovať metodicky jednoduchšie. Pri miestnych strediskách je určená základná vybavenosť, ktorou by každé sídlo teraz alebo perspektívne malo disponovať. Úlohou geografického výskumu nie je preto výber stredísk služieb, ale iba bilancovanie rozdielov jestvujúceho stavu a plánovaného štandardu vybavenosti, príp. zhodnotenie adekvátnosti počtu a druhov zariadení vo vzťahu k veľkosti strediska a jeho spádového obvodu. Pozornosť sa môže venovať aj primeraným dimenziám kapacitných ukazovateľov zariadení vzhľadom na potenciálny počet ich používateľov.

Dôležitým kritériom je štandard, ktorý je určený jednotlivým kategóriám stredísk pre zabezpečenie plnenia ich kultúrnospoločenských a hospodárskych funkcií. Podľa tohto štandardu sídlo miestneho významu má mať postupne z občianskej vybavenosti tieto zariadenia: materská škola a jasle, úplná základná škola, obvodné zdravotné stredisko, pošta, ľudová knižnica, kino, pre-

dajňa potravín a priemyselného tovaru, pohostinstvo (reštaurácia), holičstvo a kaderníctvo, zberne opravárni a čistiarní, ihrisko a telocvičňa, kúpalisko, príp. ďalšie zariadenia. Z technickej vybavenosti by mali mať vodovod a kanalizáciu, telefónnu sieť, dopravné spojenie do sídla obvodného významu a do pridružených sídel. Uvedené druhy zariadení boli určené ako perspektívna norma základnej vybavenosti, pričom v praxi je reálne predpokladať, že niektoré z nich sú iba dlhodobým zámerom (napr. kúpalisko, vodovod a kanalizácia).

Vzhľadom na dvojaký charakter využívania zariadení občianskej vybavenosti (vymedzený a voľný okruh používateľov) treba pri bilancii kompletnosti zariadení postupovať diferencovane. Zariadenia s vymedzeným okruhom používateľov by mali byť už v súčasnosti lokalizované v každom miestnom stredisku, resp. v inej obci jeho spádového obvodu. Sú to zariadenia školstva a zdravotníctva. Ostatné druhy občianskej vybavenosti nemajú presne vymedzený okruh používateľov a ich lokalizácia i kapacitné parametre sa riadia potenciálnym počtom zákazníkov, ktorých môžu tvoriť aj obyvatelia obcí ležiacich mimo spádového obvodu.

Bilancia kompletnosti výskytu zariadení občianskej vybavenosti poukazuje na to, že medzi jednotlivými miestnymi strediskami sú v súčasnosti značné rozdiely, ktoré sú spôsobené nerovnomerným rozmiestnením zariadení a ich špecifickým charakterom. Zjednodušene sa bilancia dá realizovať porovnaním výskytu zariadení a počtu miestnych stredísk. Tento postup sa použil v práci [7].

Z uvedených druhov obslužných zariadení sa časť vyskytuje vo vyššom počte, ako je počet miestnych stredísk (základné školy, obchodné zariadenia), kým počet iných zariadení nedosahuje ani počet miestnych stredísk (jasle, obvodné zdravotnícke strediská, kúpaliská). Prítom pri reálnom hodnotení sa nemôže vychádzať z počtu zariadení, ale z počtu obcí s výskytom daných zariadení. Ako ukazujú výsledky v práci [27], ako aj materiály zo zisťovania občianskej a technickej vybavenosti sídel, realizovaného štatistickými orgánmi, určený štandard obslužnej vybavenosti zatiaľ dosahuje iba časť miestnych stredísk.

Zo zariadení s vymedzenou územnou pôsobnosťou je priaznivejšia situácia v úplných základných školách, ktoré sú lokalizované nielen v miestnych strediskách, ale aj vo väčších pridružených obciach. Sieť škôl sa v súčasnosti upravuje, rušia sa malé školy (málotriedne) a vytvárajú sa plne organizované školy. Oproti tomu sieť obvodných zdravotníckych stredísk sa ešte musí dopĺňať, pretože zatiaľ každé miestne stredisko nemá vybudované toto zariadenie (niekde ho ešte nahrádza lekárska stanica). Podobný stav je aj v rozmiestnení materských škôl, najmä však jaslí, ktoré sa v miestnych strediskách v niektorých oblastiach vyskytujú iba sporadicky.

Zo zariadení s voľným okruhom používateľov je najlepšia situácia v maloobchodnej vybavenosti, v ktorej všetky miestne strediská majú popri elementárnych druhoch predajní aj špecializované nepotravinárske predajne. Takmer úplná je aj sieť kultúrnych zariadení. Poštové úrady sú rozmiestnené aj v mnohých nestrediskových obciach. Okrem dopĺňania siete niektorých zariadení podľa stanoveného štandardu (najmä v oblasti komunálnych služieb), musia sa riešiť otázky kapacity a vyhovujúceho stavu niektorých zariadení. Údaje o technickej vybavenosti zo zisťovania občianskej a technickej vybavenosti

sídel ukazujú, že zatiaľ veľa miestnych stredísk nemá verejnú vodovodnú sieť a najmä kanalizáciu.

Bilancia reálnej a stanovenej vybavenosti miestnych stredísk ukazuje, že ich podstatná časť dosahuje určený štandard, a to najmä v občianskej vybavenosti. Negatívne sa prejavujú dôsledky koncentrácie zariadení služieb, ktoré sa lokalizujú vo vzťahu k obyvateľstvu v prípadoch väčších, dopravne odľahlých obcí, ako aj zariadení zdravotníctva a administratívy.

Administratívne funkcie sú ďalším znakom, ktorý sa prejavuje konvergenciou so sieťou miestnych stredísk. Všeobecný trend zlučovania obcí vedie k zväčšovaniu vzdialenosti spojenej s dochádzkou občanov do administratívnych zariadení. V niektorých územiach sa pristúpilo k nadmernému zlučovaniu obcí, pričom ich hranice boli často stotožnené so spádovými obvody sídel miestneho významu [napr. okres Považská Bystrica]. Takýto postup však nemožno pokladať za objektívne nevyhnutný. Keďže proces zlučovania obcí riadia ONV a vyššie orgány iba potvrdzujú a schvaľujú názov novoutvorených obcí, na území Slovenska sa prejavujú značné rozdiely.

Vhodnejším spôsobom na dosiahnutie cieľov, ktoré má plniť zlučovanie obcí, je utváranie spoločných národných výborov základného stupňa. Spojením viacerých obcí pod správu jedného MNV sa mení iba administratívna organizácia, ale územná organizácia [rozdelenie okresov na obce] zostáva nezmenená. Možnosť utvárania spoločných MNV je vhodné využiť najmä na územiach s rozdrobenou veľkostnou štruktúrou osídlenia, kým územné zlučovanie obcí by sa malo uplatňovať len pri tendenciách stavebného zrastania sídel, a to napr. v okolí miest, v sídelných pásoch a pod.

Na začiatku r. 1982 bolo na Slovensku 130 spoločných MNV, najviac v okresoch Rimavská Sobota, Zvolen, Veľký Krtíš, Martin, Levice a Topoľčany. Patrilo k nim 390 obcí, z nich 130 bolo sídel MNV a 260 obcí pridružených. Porovnanie obcí, ktoré sú sídlami spoločných MNV so sieťou miestnych stredísk, ukazuje, že obidve funkcie plní 66 obcí. Z nich podstatná časť má väčší spádový obvod, ako je územie spoločného MNV [56 obcí]. Iba 8 obcí má teritoriálny rozsah obidvoch funkcií totožný a iba v jednom prípade patrí k spoločnému MNV obec zo spádového obvodu iného miestneho strediska.

Hodnotenie administratívnych funkcií miestnych stredísk možno uzavrieť dôležitým konštatovaním, že pri väčšine z nich nie sú priaznivé podmienky pre zlučovanie pridružených obcí s miestnym strediskom, a to nielen vzhľadom na územnú organizáciu, ale aj vzhľadom na administratívnu organizáciu, pretože by vznikli teritoriálne rozsiahle útvary so značnou vzdialenosťou periférnych častí od centra. Ukazuje sa potreba jednotného usmerňovania integračných procesov.

VÝVOJ OBYTNÝCH FUNKCIÍ MIESTNYCH STREDÍSK

Úloha bydliska pre obyvateľstvo je jednou zo základných funkcií sídel. V súvislosti s usmerňovaním rozvoja strediskovej sústavy osídlenia a prestavby štruktúry osídlenia sa všeobecne uplatňuje proces koncentrácie obyvateľstva a bytového fondu do obcí so strediskovými funkciami a do urbanizačných priestorov. Prítom prvoradámi miestami koncentrácie sa stávajú metropolitné strediská a centrá ekonomicko-plánovacích oblastí, ako aj sídla obvodného významu.

Tendencia koncentrácie sa všeobecne v globálnych hodnotách za SSR prejavuje podľa údajov za roky 1970—1980 a ešte výraznejšie pri retrospektívnych porovnaníach za dlhšie obdobie. Napríklad v mestách s funkciou sídel obvodného významu vzrástol počet obyvateľov z 1 042 854 r. 1950 na 2 187 534 r. 1980, t. j. o 109 %. Prírastok obyvateľstva sídel obvodného významu sa podstatne zúšťastňuje na raste koncentrácie obyvateľstva všetkých sídel, ktoré plnia funkciu miestnych stredísk. Avšak čiastočne odlišný obraz poskytujú výsledky za vlastné miestne strediská, bez sídel obvodného významu. Hoci počet obyvateľov v nich celkove tiež rastie, vo viacerých z nich sa prejavuje pasívna populačná bilancia.

Ako ukazujú tab. 3, r. 1970 na všetky miestne strediská (včítane obvodných) pripadlo 67,1 % obyvateľov a do r. 1980 sa ich podiel zvýšil na 72,2 %. O niečo výraznejšia je koncentrácia bytového fondu, keď odpovedajúce údaje dosiahli 69,3, resp. 74,3 %. Zároveň možno konštatovať, že na nestrediskové sídla pripadá na Slovensku v súčasnosti iba 27,8 % obyvateľov a 25,7 % bytového fondu. Treba poznamenať, že uvedené hodnoty nie sú výsledkom len usmerňovanej koncentrácie obyvateľstva do danej skupiny obcí, a to najmä formou migrácie obyvateľstva, ale čiastočne ich ovplyvnilo aj zlučovanie obcí, ktoré sa prejavuje vo zvýšení štatistických ukazovateľov koncentrácie, no nevedie k zmene teritoriálneho rozloženia obyvateľstva.

Pre ďalšie úvahy sídla so strediskovými funkciami rozčleníme na dve skupiny, a to na sídla obvodného významu a na vlastné miestne strediská, ktoré majú iba štatút sídel miestneho významu.

Vývoj počtu obyvateľov vlastných miestnych stredísk bol v rokoch 1970—1980 značne diferencovaný. Celkove sa nepotvrďuje predpoklad posilňovania ich obytných funkcií a výrazného zvyšovania koncentrácie obyvateľstva, pretože v uvedenom období na Slovensku počet obyvateľov vo vlastných miestnych strediskách vzrástol iba o 1,1 %. To značí, že bilancia zmien počtu obyvateľov strediskových sídel je pozitívna len zásluhou rastu sídel obvodného významu.

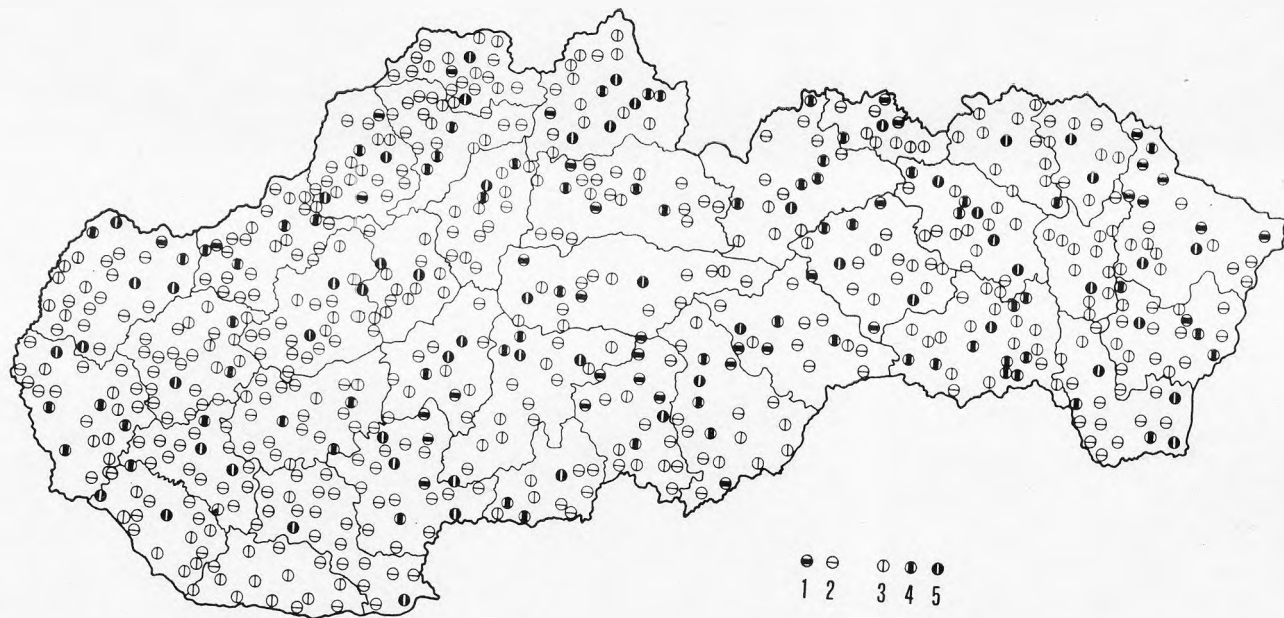
Z celkového počtu vlastných sídel miestneho významu sa zaznamenal v 57,4 % sídel úbytok obyvateľov, v 4,2 % sídel sa počet obyvateľov nezmenil. Prírastok obyvateľstva sa zabezpečoval iba rastom 38,4 % miestnych stredísk. Ako ukazuje mapa 1, boli to najmä strediská v Stredoslovenskom a Východoslovenskom kraji. Tento vývoj súvisel jednak s celkovým rastom obyvateľstva daných území, ale aj s intenzitou procesu jeho koncentrácie do obvodných stredísk a miest. Napríklad v niektorých okresoch juhozápadného Slovenska (Galanta, Levice, Nitra, Nové Zámky, Topoľčany) negatívnu bilanciu v počte obyvateľstva dosiahol vysoký počet miestnych stredísk v dôsledku rýchlejšej urbanizácie a pomalšej reprodukcie obyvateľstva.

Veľkosť prírastku alebo úbytku obyvateľov miestnych stredísk kolíše v značnom intervale. V podstatnej časti stredísk s pasívnou bilanciou ide o úbytok do 10 %. Celkove je vývoj stredísk v Západoslovenskom kraji vyrovnanerjší ako v ostatných územiach. Nedosahujú sa tu extrémne hodnoty úbytku. Len 2 strediská mali úbytok väčší ako 15 %, kým v ostatných krajoch sa vyskytlo 6 stredísk s úbytkom až nad 25 % (extrémne hodnoty 35—48 % dosahujú strediská v okrese Lučenec). Analogicky sa aj dosiahnuté prírastky obyvateľov pohybujú zväčša v rozmedzí 1—10 %. Výraznejšie prírastky zaznamenáva iba malý počet miestnych stredísk, najmä ak majú priemyselnú (Poltár) alebo inú nadregio-

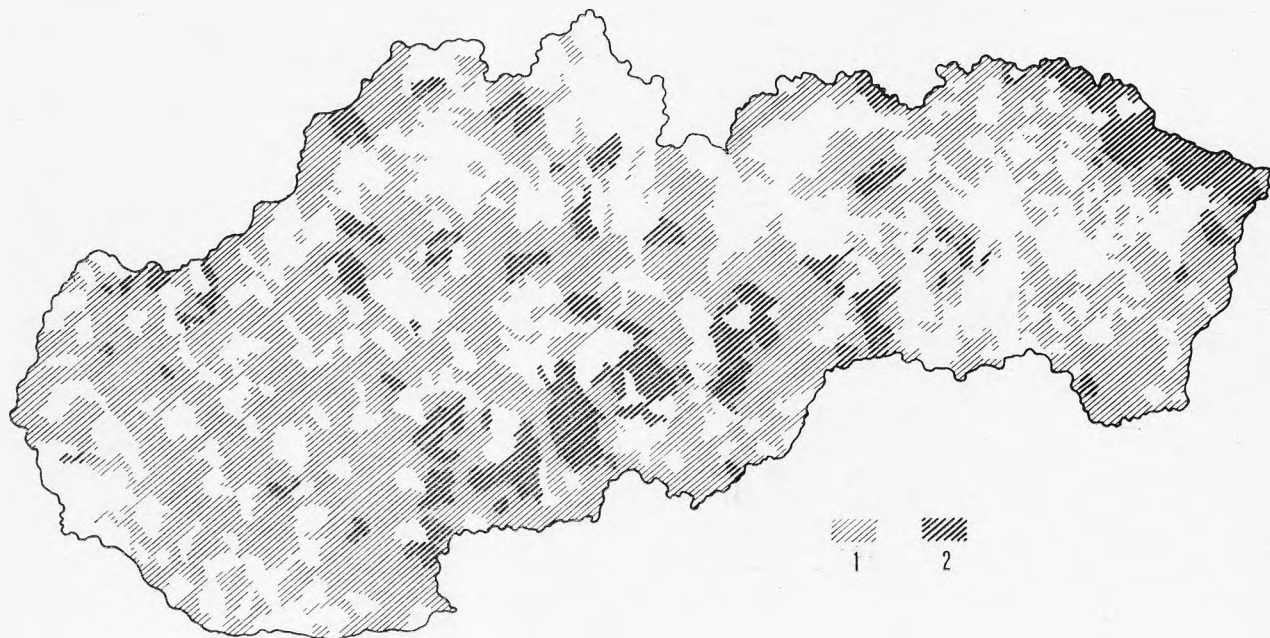
Tab. 3. Zmeny počtu obyvateľov a bytov podľa kategórií sídel

Územie	Rok	Počet obyvateľov			Počet bytov		
		SOV	SMV	nestredisko- vé sídla	SOV	SMV	nestredisko- vé sídla
Bratislava, hlav. mesto SSR	1970	305 932	—	—	91 936	—	—
	1980	380 248	—	—	127 570	—	—
Západoslovenský kraj	1970	482 873	579 698	516 423	128 995	150 127	130 505
	1980	633 548	585 456	464 887	193 017	167 763	128 824
Stredoslovenský kraj	1970	437 432	544 090	420 133	120 803	130 064	104 138
	1980	585 776	547 777	391 213	175 355	147 677	108 514
Východoslovenský kraj	1970	420 058	274 717	555 934	113 187	61 715	118 678
	1980	587 962	282 027	532 263	170 289	69 743	125 850
SSR	1970	1 646 295	1 398 505	1 492 490	454 921	341 906	353 321
	1980	2 187 534	1 415 260	1 388 363	666 231	385 183	363 188

Poznámka: SOV — sídla obvodného významu; SMV — sídla miestneho významu.

Mapa 1. Zmeny počtu obyvateľov miestnych stredísk v rokoch 1970—1980 v %. Úbytok obyvateľov: 1 — 0—14,9 %, 2 — 15,0 a viac %. Prírastok obyvateľov: 3 — 0—14,9 %, 4 — 15,0—29,9 %, 5 — 30,0 a viac %.

Mapa 2. Obce s úbytkom obyvateľstva v rokoch 1970—1980. Úbytok: 1 — 0—14,0 %, 2 — 15,0 a viac %.

Tab. 4. Typy stredísk podľa vývoja počtu obyvateľov v rokoch 1960—1980

Územie	Počet miestnych stredísk s vývojom typu			
	$A+B+C$	$A+B-C$	$A-B+C$	$A-B-C$
Bratislava, hlav. mesto SSR	1	—	—	—
Západoslovenský kraj	68	71	17	81
Stredoslovenský kraj	105	42	16	76
Východoslovenský kraj	115	45	13	32
SSR	289	158	46	189

nálnu funkciu (cestovný ruch, podružné stredisko k sídlu obvodného významu a pod.).

Na mape 1 bolo z technických dôvodov nevyhnutné zobraziť zmeny počtu obyvateľov miestnych stredísk značkami, kým zmeny počtu obyvateľov prirúžených obcí ich spádového obvodu nie sú vyznačené. Práve údaje o nestrediskových sídlach najvýraznejšie poukazujú na celkový trend koncentrácie obyvateľstva do vybraných stredísk. Počet obyvateľov nestrediskových sídel poklesol v rokoch 1970—1980 o 8 %. Pritom však nemožno konštatovať, že všeobecne počet obyvateľov v nich stagnuje alebo klesá. Niektoré, a to dokonca aj tzv. ostatné nestrediskové sídla (ktoré nemajú vyšší význam), zaznamenali prírastok obyvateľstva. Ukazuje sa, že stanovený model štruktúry osídlenia sa dôsledne neuplatňuje, resp. reálny rozvoj sídel je variabilnejší, ako určuje jeho schéma.

Na získanie prehľadu o rozsahu území s pasívnou bilanciou obyvateľstva slúži mapa 2. Na nej sú vyznačené areály obcí, v ktorých bol roku 1980 počet obyvateľov nižší ako roku 1970. Z technických dôvodov sa intenzita týchto zmien nezachytáva podrobnejšie.

Čiastočne odlišnú situáciu ukazujú údaje o zmenách bytového fondu. Popri výraznom vzraсте počtu obyvateľov v období rokov 1970—1980 v sídlach obvodného významu (46,4 %) sa značný prírastok zaznamenal aj v sídlach miestneho významu (12,6 %). Avšak, s výnimkou Západoslovenského kraja, počet bytov vzrástol aj v nestrediskových obciach, takže celkove v SSR sa v nich zaznamenal prírastok 2,8 % bytov. Vzrast bytového fondu je odrazom všeobecného zlepšovania ukazovateľov úrovne bývania (znižovanie priemernej hodnoty zaľudnenosti bytov), avšak tieto procesy relatívne rýchlejšie prebiehajú vo vidieckych priestoroch, pretože v mestách sa popri vysokom prírastku bytov dosahuje aj vysoký rast obyvateľstva (32,9 %).

Dlhodobejší trend vývoja počtu obyvateľov ukazujú údaje za roky 1960—1980. Vyskytuje sa niekoľko typov zmien počtu obyvateľov. Keď počet obyvateľov r. 1960 označíme symbolom A , r. 1970 symbolom B a r. 1980 symbolom C , vzrast za desaťročie symbolom $+$, úbytok $-$, miestne strediská môžeme rozdeliť na štyri skupiny (tab. 4). Použili sa údaje zo sčítaní ľudu, prepočítané na stav územného členenia z roku 1981. V prípadoch, keď sa za desaťročie počet obyvateľov nezmenil, použil sa symbol $+$.

Najviac stredísk patrilo k prvému typu, s prírastkom obyvateľov v obidvoch

sledovaných desiatročiach. Keď však od nich odpočítame 77 sídel obvodného významu, nie je ich prevaha taká výrazná. Pomerne vysoký je počet miestnych stredísk štvrtého typu, s trvalým úbytkom obyvateľov. Až 26 % stredísk patrí k druhému typu, charakterizovanému úbytkom obyvateľstva v 70. rokoch, keď sa už plne prejavili procesy koncentrácie obyvateľstva do miest. Oproti tomu v 7,6 % stredísk sa získanie strediskovej funkcie na zastavenie negatívneho trendu zmien počtu ich obyvateľov prejavilo priaznivo.

Celkove možno konštatovať, že zmeny počtu obyvateľov miestnych stredísk sú analogické oblastným tendenciám vývoja obyvateľstva. V depopulačných oblastiach (z dôvodov pasívneho migračného salda) a v územiach s intenzívnym urbanizačným procesom sa vplyv centrálnych funkcií prejavuje iba na spomalení úbytku obyvateľstva v porovnaní s nestrediskovými sídlami. Avšak na väčšine územia Slovenska je vplyv centrálnych funkcií na veľkosť sídel výrazne pozitívny. Pozoruhodné sú aj niektoré nestrediskové sídla, ktoré zaznamenali značný prírastok obyvateľstva a prejavujú sa ako špecifický prvok realizovaného modelu sídelnej štruktúry.

ZÁVER

Prehľad funkcií i veľkostných zmien miestnych stredísk na Slovensku ukazuje, že sa táto skupina sídel nachádza v období vysoko diferencovaného rozvoja. Okrem zovšeobecnení a súhrnných konštatovaní, uvedených v jednotlivých kapitolách, treba pri záverečnom hodnotení problematiky miestnych stredísk zdôrazniť, že na zabezpečenie plnenia ich centrálnych funkcií nie je bezpodmienečne potrebný neprerušovaný rast počtu ich obyvateľov. Výrazná koncentrácia obyvateľstva vo väčších mestách za súčasnej populačnej situácie neumožňuje dostatok rezerv obyvateľstva pre všetky miestne strediská. Zároveň možno zdôrazniť, že všeobecne trend vývoja miestnych stredísk prispieva k čoraz výraznejšiemu formovaniu strediskovej sústavy osídlenia a k hierarchickej diferenciacii sídelnej siete.

Uvedené procesy zjavne potvrdzuje aj vzrast významu miestnych stredísk ako miest koncentrácie zariadení služieb a jadier formovania sa územnej a administratívnej organizácie. Pritom však treba zdôrazniť nesprávnosť tendencií vysokej konvergencie centrálnych a územno-správnych funkcií. Dôležitým poznatkom je aj závislosť rozvoja miestnych stredísk od ich hospodárskej základne, najmä však priemyselných a niektorých špecializovaných funkcií.

Vzhľadom na význam problematiky miestnych stredísk nielen zo sídelno-geografického, ale aj zo širšieho geografického aspektu, treba jej venovať sústavnejšiu pozornosť ako doteraz. Okrem problémov, naznačených v tomto článku, bude účelné študovať aj ďalšie okruhy otázok.

Prvoradou úlohou je preskúmať konvergenciu strediskovej sústavy s organizáciou výroby. Kým z aspektu priemyslu bude najúčelnejšie miestne strediská hodnotiť ako centrá dochádzky do zamestnania, z aspektu poľnohospodárstva sú úlohy širšie (sídlia správy poľnohospodárskych závodov, rozmiestnenie fariem v nestrediskových sídlach a pod.). Získané výsledky sa uplatnia v prognostickej fáze štúdia miestnych stredísk.

Ďalšou úlohou je riešenie dopravnej dostupnosti miestnych stredísk, resp. jestvujúcej dopravnej orientácie vlakovej a najmä autobusovej dopravy vo

vztahu k spádovým územiám. Zároveň sa musia študovať reálne sféry vplyvu zariadení s voľným okruhom používateľov (ktoré nemajú presne vymedzenú územnú pôsobnosť), aby sa mohla zistiť hierarchická diferenciacia miestnych stredísk. Získané poznatky poslúžia k návrhom na korektúry siete stredísk a hraníc ich spádových území. Bilanciou vybavenosti, vzdialenosti a veľkosti sídel sa získajú podklady pre poukázanie na nevyhnutnosť rozvoja podružných stredísk.

Vzhľadom na závažnú pozíciu stanovených stredísk v sídelnom systéme a v sídelnej sieti treba zohľadňovať ich funkcie v geografických a najmä v sídelnogeografických výskumoch. Zároveň treba strediskovú sústavu osídlenia uplatňovať ako jedno z kritérií štúdia nodálnej teritoriálnej štruktúry na mikroregionálnej i mezoregionálnej úrovni a ako jeden z faktorov formujúcich priestorovú organizáciu socioekonomickej sféry.

LITERATÚRA

1. ALAJEV, E. B.: Ekonomickogeografická terminológia. Bratislava 1981. — 2. Atlas Slovenskej socialistickej republiky. X. Obyvateľstvo a sídla, XIII. Služby. Bratislava 1980. — 3. ANDRLE, A.: Schéma sítě sídlišť a sídliště vybraná pro soustřeďování výstavby v nejbližších letech. Sborník Čs. Spol. zeměpisné, 3, Praha 1964, 187—199. — 4. ANDRLE, A., HRDLIČKA, M.: Obce, obyvatelstvo a bytový fond podle velikostných skupin obcí v r. 1970—1980. Územní plánování a urbanismus, 5, Praha 1981, 262—275. — 5. BAŠOVSKÝ, O.: Príspevok k štúdiu centrálnych miest Oravy. Acta geogr. Universitatis Comenianae, Economico-geographica, 9, Bratislava 1970, 57—77. — 6. BEZÁK, A.: Systém centrálnych miest horného Pohronia. Acta geogr. Universitatis Comenianae, Economico-geographica, 9, Bratislava 1970, 157—174. — 7. BÍNA, J.: Odvetvové vzťahy mikroregionálnej vybavenosti obcí ČSR. Zprávy Geografického ústavu ČSAV, 2, Brno 1975, 1—8. — 8. BÍNA, J.: K tendencím vývoje československé sídelní struktury a středisek. Sborník ČSSZ, 1, Praha 1978, 29—39. — 9. BLAŽEK, M.: Mikroregionalizace Znojemska. Acta Universitatis Carolinae, Geographica, 15, Supplementum, Praha 1980, 167—170. — 10. BLAŽEK, M.: Problémy koncentrace osídlení. Sborník referátů 15. sjezdu Čs. geogr. spol., Brno 1981, 282—284.
11. BOBEK, H.: Die Versorgung mit zentralen Diensten. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, 2, 3, Wien 1968, 143—158. — 12. BORCHERDT, CH.: Versorgungsorte und zentralörtliche Bereiche im Saarland anhand einer Karte aus dem Planungsatlas. Geographische Rundschau, 2, Braunschweig 1973, 48—55. — 13. FRANZ, J. G.: Potentielle zentralörtliche Bereiche. Nürnberger wirtschafts- und sozialgeographischen Arbeiten, 25, Nürnberg 1976. — 14. GRIGOROV, N.: Vtoričnite centre v seliščnite sistemí. Problemi na geografijata, 3, Sofia 1981, 23—33. — 15. HUSÁK, K.: Vybraná zařízení technické vybavenosti sídel v ČSR. Územní plánování a urbanismus, 6, Praha 1981, 326—337. — 16. JAKUBOWICZ, E.: Lokalne zespoły osadnicze na przykładzie regionu opolskiego. Acta Universitatis Wratislaviensis, 359, Studia geograficzne, 29, Wrocław 1977. — 17. JAMBOROVÁ, H.: Vývoj koncentrácie obyvateľstva v sídlach obvodného významu v období rokov 1950—1980. Ekonomika oblastí 3, Bratislava 1981, 119—136. — 18. JUNK, H.—K.: Kleine zentrale Orte in Nordwest-Arkansas. Ein Beitrag zur Methodik der Erfassung kleiner Zentralorte. Aachener geographische Arbeiten, 13, Aachen 1979. — 19. KÄNEL, A., v., WEBER, E.: Aspekte der Entwicklung von Bevölkerung und Siedlungssystemen in den Nordbezirken der Deutschen Demokratischen Republik unter besonderer Berücksichtigung der Urbanisierung. Petermanns Geographische Mitteilungen, 2, Gotha—Leipzig 1976, 120—124. — 20. KÁRA, J.: K hodnocení středisek sociálněgeografických regionů. Acta Universitatis Carolinae, Geographica, 15, 2, Praha 190, 53—69.

21. KEVICKÝ, A.: Zásady rozvoja vidieckych územných celkov v nížinných oblastiach Slovenska. *Urbanita*, 34, Bratislava 1981, 63—70. — 22. KIEŁCZEWSKA-ZALESKA, M.: Struktura sieci wiejskich jednostek osadniczych. *Dokumentacja geograficzna. Studia nad strukturą lokalnej sieci osadniczej wybranych obszarów w Polsce*, 2, Warszawa 1974, 89—110. — 23. KLÖPPER, R.: Entstehung, Lage und Verteilung der zentralen Siedlungen in Niedersachsen. *Forschungen zur Deutschen Landeskunde*, 71, Remagen 1952. — 24. KWIAKOWSKA, E.: Struktura sieci osadniczej i jej związek z rozwojem usług na wsi, *Dokumentacja geograficzna. Studia nad strukturą lokalnej sieci osadniczej wybranych obszarów w Polsce*, 2, Warszawa 1974, 161—188. — 25. MAIK, W.: Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu Kalisko-Ostrowskiego. *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria geografia*, 11, Poznań 1976. — 26. OFNER, R.: Die regionale Situation der Gemeinden. Wien 1971. — 27. OČOVSKÝ, Š.: Niektoré sídelnogeografické aspekty plánovacích koncepcií urbanizácie Slovenska *Geogr. Čas.*, 1, Bratislava 1979, 62—73. — 28. PENKOV, I., MICHAJLOV, M. DIMITROV, S.: Selišnične sistemi v Perniški okrag i vzaimootnošenijata im s ikonomičeskite mikrorajoni. *Godišnik na Sofijskija universitet „Kliment Ochridski“*, Geologo-geografski fakultet, Geografija, 2, Sofia 1980, 225—250. — 29. Projekt urbanizácie Slovenskej socialistickej republiky. Bratislava 1976 [nepublikované]. — 30. STIGLBAUER, K.: Die Hauptdörfer in Niederösterreich. Eine Untersuchung der zentralen Orte unterster Stufe. *Österreichisches Institut für Raumplanung, Veröffentlichung*, 26, Wien 1974.

31. STRÍDA, M.: K otázce struktury osídlení Československa. *Sborník Čs. Spol., zeměpisné*, 1, Praha 1966, 24—41. — 32. VEREŠÍK, J.: Geografia sídel. *Vidiecke sídla. Urbanizácia Slovenska a jej perspektívy*. In: *Slovensko*, 3, *Lud*, 1, časť, Bratislava 1974, 463—644. — 33. ZÁVRACKÁ, A. a kol.: Analýza a tvorba súčasnej typológie sídel. *Urbion*, Bratislava 1979.

Штефан Очовски

РАЗВИТИЕ И ФУНКЦИИ МЕСТНЫХ ЦЕНТРОВ В СЛОВАКИИ

Проблематика центральных поселений относится к классическим темам в области географии населенных пунктов, однако, ее изучение является и впредь актуальным. В ЧССР эта актуальность исходит из разных изменений системы центральных поселений, возникших как в результате социально-экономического развития после 1945-го года, так и в результате процессов целенаправленной перестройки структуры расселения и урбанизации. Целенаправленное управление развитием центральных поселений началось в шестидесяти годы. В 1972 г. оно приняло официальный характер ввиду его утверждения в качестве постановления правительства. Поскольку, в зависимости от утвержденной модели развития сети поселений, регулируется размещение заведений сферы обслуживания и, по существу, также и увеличения (прироста) жилого фонда, данные центральные поселения начинают проявлять себя как узлы расселения и как скелет системы поселений. По этим причинам они заслуживают внимание также и с аспектов географических исследований; они — реально существующий элемент ландшафта.

Причиной перестройки расселения была разрозненная структура поселений по их величине. Поселения в территориальном отношении организованы в общины — т. н. „обче“. Путем объединения общин улучшается структура расселения лишь мнимо, реальное размещение поселений на самом деле не изменяется. Этот факт необходимо иметь в виду при анализе статистических данных о структуре расселения. Поэтому, в целях достижения реальных изменений структуры, были приняты упомянутые выше мероприятия для целенаправленного строительства квартир и заведений обслуживания, первоочередно в определенных избранных поселениях (центральных поселениях). Эти поселения подразделяются

на две группы. Центры районного (обводного) значения иерархически выше по сравнению с местными центрами (поселками местного, локального значения). Остальные поселения — это поселения без центральных функций и они находятся в зоне тяготения поселений районного или местного значения.

Поскольку большинство географических работ занимается центральными поселениями более высшего ранга, настоящая статья рассматривает более редко встречаемую проблематику центральных поселений основного ранга — местные центры. Это, как правило, крупные села, но к ним относятся также некоторые города, которые не были выделены как центры районного значения. Содержание статьи — набросок развития системы центральных поселений в пределах данной территориально-плановой модели и анализ функций местных центров. Среди функций рассматриваются производственные (обслуживающие) и жилые функции. Административные функции рассматриваются в отношении к территориальной организации и к зонам тяготения центров. В заключении выдвигаются актуальные задачи для географических исследований проблематики местных центров.

В 1980 г. в Словакии насчитывалось 684 населенных пунктов с центральными функциями, среди которых 77 играло роль центров районного значения, остальные — собственно местные центры. С некоторых аспектов (например, изменения численности населения) в качестве местных центров принимались все центры, так как даже центры районного значения для своих ближайших окрестностей выполняли роль местных центров. Значение местных центров, рассматриваемых как узлы концентрации заведений сферы обслуживания, проанализировано путем сравнения данного стандарта оснащенности с реальным размещением заведений. При этом различались заведения с определенным кругом пользователей (основные школы, заведения здравоохранения) и со свободным кругом клиентов. Подсчитывался также баланс развития численности населения в целях определения интенсивности процесса концентрации населения в центральных поселениях.

В заключении выдвигаются главные задачи географических исследований местных центров в специфических условиях официального управления их развитием. Важными задачами являются: конфронтация проектируемого и реального состояния, критическая переоценка выбора местных центров, размеров и границ зон их тяготения. Заслуживает внимание также конвергенция системы центральных поселений с трендами размещения производства и с целым комплексом функций поселений, а также с административным подразделением. Важным обстоятельством является учтивание центров и их зон тяготения при географическом рассмотрении рационального подразделения территории, поскольку они существенно влияют на это подразделение на микрорегиональном и мезорегиональном уровнях.

Карта 1. Изменение численности населения местных центров в 1970—1980 гг.
1 — 2: понижение численности населения, 3 — 5: прирост населения.

Карта 2. Поселения (общины) с понижением численности населения в 1970—1980 гг.

Табл. 1. Обзор категоризации населенных пунктов (число общин).

Табл. 2. Структура местных центров в зависимости от числа поселений, находящихся в зоне тяготения центров.

Табл. 3. Изменения численности населения и квартир в зависимости от категорий населенных пунктов.

Примечание: SOV — населенные пункты районного значения, SMV — населенные пункты местного значения.

Табл. 4. Типы центров в зависимости от развития численности населения в 1960—1980 гг.

Перевод: Л. Правдова

THE DEVELOPMENT AND FUNCTIONS OF LOCAL CENTRES IN SLOVAKIA

The problems of central settlements belong to classical settlement-geographical themes, but the study of them has been still being topical. In the ČSSR their topicality results from the striking changes in the central system of settlements, evoked by both the consequences of the socio-economic development after 1945 as well as the processes of directing the rebuilding of the structure of settlement and urbanization. The purposeful directing of the development of central settlements began in the sixties. In 1972 it assumed an official character by the fact that it was authorized as governmental decree. As the dislocation of service establishments and basically also that of housing fund growths are directed according to the authorized model of settlement network development, the established central places begin to manifest themselves as the cores of settlement and the skeleton of settlement system. Owing to that reason also geographical researches must pay them appropriate attention, as they are a really existing element of the landscape.

The reason to rebuild settlement was mainly in a disintegrated structure of settlements by size. The settlements are territorially organized into the communities. By fusing of settlements the structure of settlement is being apparently improved, but the real settlement does not change. This fact is to be taken into account in analysing the statistical data of the structure of settlement. That is why the measures already above mentioned have been accepted for reaching the real changes of structure to direct the construction of flats and service establishments preferentially into the selected communities (central places). These central places are divided into two groups. The superior hierarchic order is formed by district centres (the so called settlements of district significance), the inferior in turn by local centres (settlements of local significance). The other settlements are non-central lying in tributary areas of the district or local centres.

As most geographical works deal with central places of hierarchically superior orders, this contribution is devoted to a lesser frequented series of problems of the basic degree of central places — to local centres. They are predominantly large villages, however, some towns belong to them, namely those not laid out as district centres. The contents of the contribution is a short survey of geographical literature on local places, an outline of the development of the system of central places within the established territorial-planning model as well as an analysis of the functions of local centres. Of the functions attention is paid to non-productive (services) and residential ones. The administrative functions are followed in relation to the territorial organization and to the tributary areas of the centres. In the conclusion the topical tasks of geographical research of the problems of local centres are ascertained.

In 1980, there were 684 communities with central functions in Slovakia, of them 77 towns with a position of district centres, the rest being formed by proper local centres. In some considerations (for instance in the changes of population number) all the centres were taken as local centres, because also the district centres fulfil functions of local centres for their own nearest surroundings. The significance of local centres as the cores of concentration of service establishments has been analysed by comparing the ascertained standard of equipment rate with the real dislocation of establishments. At the same time, establishments with a confined sphere of users (basic schools, health centres) and those with a free sphere of users were distinguished. Also the development of population number was balanced to ascertain the intensity of concentration process of population in central places.

In the conclusion the main tasks of geographical study of local centres in specific conditions within the official managing their development are stated. An important

task is the confrontation of planned and real states, further a critical reevaluation of the selection of local centres, size and boundaries of their tributary areas. Attention should be paid also to the convergency of central settlement system with the trends of dislocation of production together with the whole complex of functions of settlements as well as with the administrative division. It is significant to take into consideration the centres and their tributary areas in geographical considerations about the regional division of the territory, because they influence to a significant measure the territorial division on the microregional and mesoregional levels.

Map 1. Changes in population number in local centres in 1970—1980 (per cent).

1—2: centres with population decrease; 3—5: centres with population increase.

Map 2. Communities with population decrease in 1970—1980.

Table 1. Survey of the categorization of settlements (number of communities).

Table 2. Structure of local centres by the number of associated communities.

Table 3. Changes in the number of population and flats by the categories of settlements. Note: SOV — settlements of district significance; SMV — settlements of local significance.

Table 4. Types of centres by the development of population number in 1960—1980.

Translated by A. Krajičír